

ПРОБЛЕМА МОРАЛЬНОЇ ОЦІНКИ СУЧАСНИХ ТИПІВ РАЦІОНАЛЬНОСТІ: З. БАУМАН, ДЖ. РІТЦЕР

Галина Подолян
Київ

Аналізується характер проблеми моральної оцінки таких сучасних типів раціональності, як формальна раціональність, прикладом якої є макдональдизація (Дж. Рітцер), і бюрократична раціональність, зразком якої є Холокост (З. Бауман). Показано, що моральні засади цих типів раціональності носять неоднозначний, суперечливий характер.

Ключові слова: моральна оцінка, сучасні типи раціональності, формальна раціональність, бюрократична раціональність, макдональдизація, Холокост.

Досвід функціонування західноєвропейської культури ХХ – початку ХХІ століття характеризується кардинальними змінами, що стали вже ознакою даного періоду в усіх сферах соціокультурного буття не тільки означеного регіону, але й усього людства.

Ця трансформація визначається насамперед тенденцією кардинального перегляду наукової раціональності. Дані зрушення викликають певну еволюцію в системі моральнісного життя окремих людей, колективів і спільнот, суспільства в цілому, формах філософсько-етичної рефлексії і перспективах розвитку етики як науки.

У цьому зв'язку показовими є спроби багатьох захисників раціоналістичної парадигми проінтерпретувати основні риси сучасного суспільного буття через нові типи раціональності, що формуються в нинішніх умовах.

Звичайно такі підходи не претендують на всеохопність аналізу, але, тим не менше, подають певний зріз уявлень про найбільш значимі, характерні риси життєвих стилів окремих людей і суспільства, їх динаміку в умовах глобалізації. З іншого боку, існують протилежні позиції антагоністів і критиків раціоналізму, які в ході критичних оглядів виявляють істотні, не завжди позитивні, але часто сутнісні і невід'ємні ознаки раціоналістичного світогляду та його цінностей.

Тому і на сьогодні актуально звучать питання про роль і спроможність раціоналістичної парадигми визначати характер і тенденції змін, які відбуваються в соціально-філософському, соціологічному, етико-філософському дискурсах останніх десятиліть у зв'язку з неоднозначним сприйняттям і настійною критикою раціоналізму, що лежить в основі новоєвропейської науки, у тому числі й етики.

Одним із таких прикладів виступає теорія макдональдизації впливового американського соціолога Дж. Рітцера, який, вважаючи раціональність ключовою характеристикою сучасного суспільства, ще на початку 80-х років ХХ століття розробив оригінальну теорію макдональдизації суспільства. Остання ґрунтується на висвітленні принципів роботи ресторанів швидкого обслуговування як показових прикладів реалізації формальної раціональності та оцінці масштабів поширення, впливу і наслідків макдональдизації інших сфер суспільного життя.

Оскільки в соціологічній думці стосовно сучасної раціональності прослідковується чітка тенденція відшукувати зв'язок між процесом наростання бюрократії до Холокосту і далі до ресторанів швидкого харчування, то в даній публікації буде представлений ще один приклад – бюрократична раціональність, якою, на думку З. Баумана, виступає Холокост (тільки на основі даної тези і обмежених розмірів публікації припустимо і доречно об'єднувати дві достатньо різні авторські позиції).

Безперечно, справою майбутнього є вивчення та об'єктивний всебічний етичний аналіз цих складних явищ минулого та сучасного соціокультурного життя.

На часі ж – постановка проблеми, що виникла в результаті, з одного боку, постмодерністської критики засад раціональності і намагань захисників останньої ствердити її спроможність і продуктивність раціонального осмислення сучасної соціокультурної проблематики – з іншого.

Наведені приклади соціологічного вивчення цих двох типів раціональності показово демонструють складність і неоднозначність сучасних тенденцій підходів до оцінки раціональності як ключової характеристики сучасного суспільного розвитку, і потребують подальшого соціально-філософського, етичного аналізу і моральної оцінки страшного історичного минулого і запобігання негативних майбутніх наслідків.

Тому *метою* даної публікації є аналіз проблеми моральної оцінки сучасних типів раціональності на прикладі теорії макдональдизації (формальна раціональність) Дж. Рітцера і бюрократичної раціональності З. Баумана.

У відповідності з окресленою метою необхідно розв'язати такі *завдання*:

- розкрити евристичний потенціал та актуальність раціонального обґрунтування моральної проблематики сучасності;
- проаналізувати основні параметри теорії макдональдизації Дж. Рітцера та розкрити характер наростання тенденцій макдональдизації суспільних сфер як сучасного прикладу формальної раціональності;
- виявити негативні аспекти процесу макдональдизації (Дж. Рітцер) та бюрократичної раціональності (З. Бауман).

Проблема раціонального обґрунтування моралі у просторі західноєвропейського філософсько-етичного дискурсу другої половини ХХ ст. займає особливе місце. До неї зверталися більшість із провідних західних теоретиків: К. Апель, З. Бауман, Ю. Габермас, В. Гьосле, Г. Йонас, А. Макінтайр, Дж. Рітцер, А. Ріх, Дж. Роулз та ін.

Серед вітчизняних дослідників ґрунтовні роботи з приводу означеної проблематики належать Т. Аболіній, А. Ермоленку, О. Кисельовій, В. Малахову, В. Табачковському й ін.

Але тема, окреслена в даній статті, не мала повного висвітлення. Тому доречно зосередити увагу на необхідності постановки проблеми моральної оцінки (засобами етичного аналізу) складних процесів, викликаних масштабами поширення, впливом і наслідками макдональдизації та бюрократичної раціональності, виявом якої став Холокост.

У цьому вбачається *новизна* розгляду означеної проблематики.

Постмодерн завдяки еклектизму, плюральності взаємодії всеможливих елементів картини світу актуалізував чи проблематизував онтологічну реальність буття людини в культурі. На цьому фоні достатньо помітним у другій половині ХХ ст. є відновлення інтересу до етичної сфери, що відбувається в усій системі світоглядно-ціннісних домінант. Видатні мислителі сучасності О. Апель, Ю. Габермас, В. Гьосле, Г. Йонас, Е. Макінтайр, Р. Рорті, Дж. Роулз та ін. сходяться у визнанні назрілості і необхідності якісних змін саме в етиці, якій таким чином можна повернути статус «практичного розуму» задля розв'язання з її допомогою низки гострих проблем соціально-культурної, політичної, економічної, екологічної сфер життя людства. Як зауважує А. М. Ермоленко, «потреба нових підходів до обґрунтування етики за доби кризи традиційних форм обґрунтування, пов'язаних як з релігійним, так і з раціоналістичним світоглядом, значно посилює інтерес до етики як практичної філософії, яка виходить на передній план гуманітарного й соціального знання» [1, 8].

Отже, мова йде про побудову «нової етики», оскільки традиційні моральні ідеали європейської культури ґрунтуються на цінностях, заданих процесами раціоналізації й секуляризації періоду формування буржуазного суспільства, і, як показав ще М. Вебер, не відображають повноти реалій сьогодення. Найвищим досягненням тієї доби стала наука, що звільнилась від цінностей. Завдяки їй може бути адекватно пізнана й пояснена лише сфера діяльності людини, спрямована на вивчення природи. Морально-етичний вимір людських відносин не вичерпується з'ясуванням причинно-наслідкових зв'язків, та й діяльність людини з позицій вільного від цінностей наукового аналізу не може нести відповідальності за результати власної активності. Моральні ідеали були створені новочасовою філософією і відображали інтереси, відповідали потребам тогочасного суспільно-економічного й культурного розвитку.

Сучасна реальність науково-технічного прогресу, становище людини, філософії, культури потребують етики, яка б насправді оперувала планетарними, загальними моральними орієнтирами. Без сумніву, це дуже складне завдання, але «сама потреба в універсальній, що відноситься до всього людського суспільства, етиці ніколи не була настільки настійною, як у нашу епоху – епоху єдиної планетарної цивілізації, створеної технологічними наслідками науки, з іншого боку, філософське завдання раціонального обґрунтування всезагальної етики ще ніколи не здавалось настільки тяжким, навіть безнадійним, як в епоху науки, і насамперед тому, що ідеї інтерсуб'єктивної оцінки в цю епоху також була нанесена шкода, а саме сцієнтистською ідеєю нормативної нейтральності чи вільної від цінностей «об'єктивності», – наголошує К.-О. Апель [2, 366].

І хоча деякі представники постмодерної західноєвропейської культури декларують свої теорії як такі, що повністю поривають із традиційними західноєвропейськими моделями теоретичної рефлексії, у більшості випадків вплив класичного європейського стилю філософування досить відчутний.

Наприклад, З. Бауман як один із тих, хто обґрунтовував світоглядні засади постмодерну, наголошує на нераціональному характері постмодерністської картини світу і вибудованої на її основі сфері соціальних наук, яка має радикально відмовитися від традиційного теоретико-методологічного інструментарію класичних і модерністських парадигм. Разом з тим, З. Бауман, говорячи про перспективи розбудови соціальної сфери наук в умовах постмодерну, виступає за спадкоємність, збереження постмодерністською наукою всього продуктивного, що своїми витокami сягає попередніх наукових досягнень у соціальному пізнанні. Цьому сприяє особлива природа останнього, здатна функціонувати на поліпарадигмальному рівні, що передбачає мирне співіснування різних теорій, кожна з яких могла б доповнювати отримані результати інших теорій.

Подібні настрої підтримує й один із провідних мислителів західноєвропейської філософії Ю. Габермас, який, обґрунтовуючи значимість раціонального начала для розвитку наукового пізнання, вбачає його наявність і в повсякденному житті, що й виступає джерелом його ідей про комунікативну раціональність. Разом з тим, повсякденний світ утворює кінцеву мету діяльності соціальних наук, оскільки саме тут теоретичні уявлення здатні впливати на практику.

Як зазначалося, ці фундаментальні соціально-філософські експлікації, як правило, містять і соціально-етичний компонент як важливу складову комплексної характеристики складностей суспільного буття сучасності.

Простір моралі виявився особливо чутливим і здатним до назрілих змін. Цьому сприяла, насамперед, сама природа моралі, яка дуже часто не вміщається в межі раціональних підрахунків і не може бути адекватно описана засобами раціонального аналізу, а ті положення, що були «онаучнені», не задовольняють вимог і не вирішують проблем сучасної моральної практики. Ці ускладнення відчуває й етика, як зауважує Т. Аболіна: «сучасна етична теорія потребує включення в дослідницьку палітру всього культурно-історичного багатоманіття форм моральнісної культури, яке не призведе до перемоги скептицизму, релятивізму, логіки абсурду і відчаю, якщо буде здійснюватися з урахуванням більш універсальних життєстверджуючих основ світовідношення. Значна наукова перспектива розкривається перед подальшими спробами вивчати моральнісні цінності в контексті соціокультурних реалій, які утворять можливість досягнення на новій основі того органічного синтезу всього знання про людину в практичній філософії, з якого, власне, і починалась етика» [3, 82-83].

Але оскільки раціональність – це дітище європейської культури, то багато сучасних дослідників саме в її просторі шукають нові підходи й вирішення моральних проблем.

Тому в сучасних етичних підходах часто зустрічаються спроби використання основоположних засад класичної етики на шляхах віднаходження нових потенціальних можливостей раціоналістичної парадигми у подальших спробах обґрунтування моралі.

Співзвучною такій методології можна вважати спробу відомого американського соціолога Дж. Рітцера на основі визнання раціональності як ключової характеристики сучасності різнобічно проаналізувати наростаючі процеси поширення і впливу формальної раціональності (якою виступає макдональдизація) на інші сфери суспільного життя.

Своєю появою макдональдизовані структури завдячують радикальному модерну, логіка розвитку якого, до певної міри, і спричинила неоднозначну природу макдональдизації.

Що ж таке макдональдизація? Дж. Рітцер визначає її як «процес, у ході якого принципи роботи ресторану швидкого обслуговування починають визначати все більше й більше сфер американського суспільства, як і іншого світу... Макдональдизація зачіпає не тільки ресторанный бізнес, але й освіту, працю, охорону здоров'я, туризм, відпочинок, харчування, політику, сімейні стосунки і віртуально кожен другий сегмент суспільства» [4, 1-2].

Аналіз соціолога поширюється на сотні прикладів макдональдизованих соціальних практик, притаманних сучасному способу життя, його ритму. Будучи соціально і культурно запитаним типом раціональності, ці соціальні практики стали швидко

поширюватися, набуваючи все нових і нових форм. Яскравими прикладами є наростаючі процеси макдональдизації у великих мережах торговельних закладів, що спеціалізуються на продажу товарів масового споживання.

Макдональдизації піддалася преса. Такі солідні видання, як «Вашингтон пост», «Нью-Йорк таймс», усе більше орієнтуються на форму і стиль «Макгазети»: аналітичні статті витісняються короткою інформацією, доповненою мішаниною барвистих знімків і, звичайно, розвагами.

Сфера вищої освіти теж переживає аналогічні процеси – навчальні заклади все частіше уподібнюються «Макуніверситетам». Підручники і навчальні посібники все більше нагадують «Мактести», які дозволяють достатньо швидко досягти бажаного – отримати необхідний мінімум інформації з предмета, щоб успішно скласти іспити. При цьому взаємодію професорів і студентів зведено до мінімуму, а творчі дискусії все більш замінюються формалізованим контролем і тестами.

Аналіз причин такого інтенсивного поширення принципів роботи ресторану швидкого обслуговування приводить соціолога до переконання у тому, що їх сукупність, достатньо адекватна сучасним мікросоціальним практикам людей. У цих практиках одночасно присутні елементи ефективності, калькульованості, передбачуваності і контролю. Це параметри, за якими можна виміряти макдональдизацію.

Ефективність, за Рітцером, полягає у створенні ресторанами швидкого обслуговування сприятливих умов швидкої їжі, абсолютно необхідних за сучасного динамізму життя як окремої людини, так і суспільства. Інші інституційні структури, що використовують принципи макдональдизації, пропонують аналогічну ефективність, наприклад, схуднути, змінити мастило в автомобілі, підібрати окуляри і т.д. Менеджери строго слідкують, щоб працівники в макдональдизованих системах функціонували ефективно. Правила і інструкції також покликані підтримувати високу ефективність роботи.

Калькульованість полягає в акценті на кількісних параметрах, які стали еквівалентом якості: швидка доставка, по суті, означає хороша, якісна доставка.

Передбачуваність передбачає, що товари і послуги будуть однаковими, незалежно від часу і місця, коли і де вони пропонуються. Це додає недостатнього у сьогоднішньому хаотичному світі відчуття комфорту і певної, тимчасової стабільності. Передбачувана також і поведінка службовців макдональдизованих систем. Вони наслідують корпоративні правила і накази менеджерів. У багатьох випадках їх дії і навіть те, що вони говорять, передбачуване. Для характерних ситуацій компанії розробляють стандарти поведінки, які службовці зобов'язані виконувати.

Контроль здійснюється при допомозі технологій, у яких відсутній (зведений до мінімуму) власне людський фактор. Крім того, контролюється час, затрачений на обслуговування клієнтів: обмежене меню, невеликий вибір, незручні жорсткі сидіння – все це примушує відвідувачів швидко їсти і йти. Такі правила і вимоги компанії.

Службовці макдональдизованих систем так само піддаються контролю. Особливо важливими у цьому процесі є машинні і організаційні технології, покликані контролювати виконувані операції. Ще одним наслідком стає наростаючий відсоток машин, що автоматично надають товари і послуги у відповідності із запрограмованими параметрами.

Отже, макдональдизація як нова парадигма раціональності, стверджує Дж. Рітцер, має ряд переваг, які можна звести до кількох пунктів. По-перше, макдональдизація підвищує середній рівень життя людей, надає не окремим індивідам, а масам можливість долучитися до досягнень сучасної цивілізації; забезпечує високий середній стандарт знань, знижує ризики некваліфікованого навчання. По-друге, на основі відповідності своїй природі макдональдизація сприяє розвитку ціле раціональних дій, дисципліни, формує ефективні, передбачувані і контрольовані поведінкові акти. В арсеналі макдональдизованих інститутів через виробництво і розподіл цінностей ствердження, впорядкування і підтримка структурованих навиків до рольової поведінки у індивідів, що сприяє їй більшій передбачуваності і підконтрольності.

Подібні процеси можна спостерігати і в нашому соціокультурному просторі (правда із накладанням на них місцевої специфіки), і це ще раз підтверджує тезу Дж. Рітцера про всеосяжний характер макдональдизації.

І хоча макдональдизація засвідчує ряд вражаючих функціональних переваг, у неї є і негативні моменти. І Дж. Рітцер із притаманною професійним соціологам об'єктивністю констатує цей факт, аналізуючи непривабливий бік макдональдизації. Насамперед, це ірраціональна раціональність, що постає у вигляді «відчуженого людського розуму», який наростаючими темпами створює підстави для екологічних катастроф, загроз людському життю і здоров'ю. Сюди ж варто віднести і ірраціональні прояви у вигляді неумисних наслідків і т.д.

По-друге, наростає процес дегуманізації, що поширюється на різні суспільні сфери. Перш за все, прийняття їжі споконвічно передбачало соціальну взаємодію людей, що збагачувала практику людського спілкування, надаючи їй, як правило, позитивного морального забарвлення. Зараз такий досвід збагачення і обміну культурними і моральними цінностями в одній із найпростіших і найдоступніших форм життєвої практики людей звівся до мінімуму, оскільки і відвідувачі, і працівники «Макдональдс», по суті, стають роботами великого конвеєра.

Дегуманізується і царина сімейних стосунків: подружжя і діти стали менше спілкуватися один з одним, читання дітям на ніч замінюється переглядом фільмів чи комп'ютерними іграми.

Еволюціонує до сумнівних показників і освітня галузь: великі лекційні потоки, використання технологій без людського фактора для контролю за знаннями, дистанційне навчання.

Набуває вкрай негативних тенденцій медичне обслуговування: пацієнти відчувають себе елементами медичного конвеєра на різних етапах перебігу життя – від зачаття до смерті. Це все яскраві приклади, де можна помітити ефективність, калькульованість, передбачуваність, і контроль, проте найбільшою втратою, констатує Дж. Рітцер, є дегуманізація людських відносин, включених у ці процеси – індивід стає ніби стороннім спостерігачем, суть чого теоретик називає проявом ірраціональної раціональності.

За всіма цими достатньо знайомими і для нашого суспільства явищами стоять далекоглядні, стратегічні втрати, які непокоять Дж. Рітцера і, звичайно ж, спричиняють неоднозначну моральну оцінку таких результатів: зменшення творчо-критичного потенціалу сприйняття інформації і занепад потреби в інтелектуальному творенні; зведення людей до простих економічних ресурсів, що сприяє відтворенню дегуманізації людської особистості з усіма витікаючими звідси непередбаченими наслідками.

Отже, ці всі приклади достатньо красномовно підтверджують переконання соціолога у неоднозначному характері впливу макдональдизації на сучасний спосіб життя людства.

Якщо сучасним зразком формальної раціональності для Дж. Рітцера є ресторан швидкого обслуговування, то для З. Баумана – це Холокост, який постає зразком сучасної бюрократичної раціональності. І якщо у Дж. Рітцера при оцінці результатів і наслідків є підстави відзначати позитивні аспекти макдональдизації, то у Баумана їх однозначно немає. І ця однозначність з необхідністю має викликати тільки всеможливі форми морального осуду, сприяти всіляким засобам застереження і уникання подібної практики в майбутньому.

Якщо ж винести за дужки жажливу сутність цього ганебного явища європейської історії, беручи до уваги лише цілеспрямованість проведеної операції (що й робить З. Бауман, напевне, маючи на меті ще більше підсилити моторошність сприйняття), то Холокост можна розцінювати як зразок сучасної бюрократичної раціональності. Основним знаряддям цього явища була бюрократія, яка нездолана і на сьогодні, зокрема система формальної раціональності. Більше того, Бауман у своєму аналізі Холокосту як ганебного прикладу бюрократичної раціональності йде ще далі, застерігаючи, що при вірному наборі обставин сучасний світ був би здатен навіть на більшу мерзенність, ніж Холокост.

І, можливо, ще більший жах полягає в усвідомленні, що «істина в тому, що кожен «інгредієнт» Холокосту – кожна із багатьох обставин, які зробили його можливим – була нормальною; «нормальною» не в сенсі звичайному... а в тому сенсі, що повністю узгоджувалась з усім, що ми знаємо про нашу цивілізацію, її основну сутність, її пріоритети, притаманне їй бачення світу» [5, 8], – зауважує З. Бауман.

Пихатість сучасності своєю цивілізованістю, пересторогами, щоб ніколи не сталося нічого подібного, напевне, ж видається позірною як перед фактом звершення Холокосту,

так і потужністю і сучасними масштабами наростання раціоналізації, у яких З. Бауман і вбачає джерело минулої трагедії.

Дійсно, процеси наростання макдональдизації і бюрократії вказують не тільки на те, що формально-раціональні системи продовжують існувати, але й на те, що вони значною мірою розширюються.

Взагалі перед фактом звершення такої трагедії у просвіченому ХХ столітті марніють і змовкають будь-які слова і оцінки. Таку складність філософсько-етичного осмислення Холокосту відзначає і В. Малахов, зазначаючи, що вона «полягає, головним чином, у тому, що врозріз з новоєвропейськими онтологічними очікуваннями, він, по суті справи, являє нам не уроки, а втрати, не досвід, а виклик, не присутність чого-небудь, а непоправну відсутність, вилучення з буття. Побачити і втримати у свідомості цю первісну наготу, це горісне зяяння, це невинне спустошення життя – необхідна умова того, що «уроки Холокосту» дійсно були, нарешті, засвоєні сучасною етичною думкою» [6, 148].

Висновки. Отже, проведений аналіз проблеми моральної оцінки таких сучасних типів раціональності як формальна і бюрократична, зразками яких є макдональдизація, обґрунтована Дж. Рітцером та Холокост, проаналізований З. Бауманом, дає підстави зробити наступні висновки.

Насамперед, важливою є сама постановка проблеми моральної оцінки (засобами етичного аналізу) складних процесів, викликаних макдональдизацією і Холокостом.

Основними пунктами критики виступають: обмежена природа раціоналістичної парадигми позитивістського типу, стимульований нею науково-технічний прогрес, що спричинив незворотні негативні наслідки для людини, суспільства і природи, розвиток споживацьких тенденцій у багатьох суспільних сферах, вихолощення моральності.

Евристична природа раціонального обґрунтування моральної проблематики вбачається, насамперед, у невикористаному потенціалі раціоналістичної парадигми. З іншого боку, складна природа моралі дає можливість виходити за межі строго раціональних процедур аналізу морального життя, зважати на значний спектр форм духовно-практичної діяльності людини.

Основними параметрами теорії макдональдизації Дж. Рітцера є ефективність, калькульованість, передбачуваність і контроль. Крім ресторанів швидкого обслуговування, макдональдизація охопила сфери торгівлі товарами масового споживання, освіти, працю, охорону здоров'я, туризм, відпочинок, сімейні стосунки. Цей процес може бути оцінений двояко: з одного боку, є переваги і досягнення, з іншого – негативні наслідки ірраціональної раціональності.

Особливої уваги і морального осуду потребує вияв бюрократичної раціональності – Холокост. Його нищівна сила, заснована на цілеспрямованій, раціонально організованій системі нищення цілого народу, має бути уроком і застереженням, особливо на майбутнє.

Література:

1. Ермоленко А. М. Комунікативна практична філософія : підручник / А. М. Ермоленко. – К. : Лібра, 1999. – 488 с.
2. Apel K.-O. Transformation der Philosophie / K.-O. Apel. – 2 Bde. – Frankfurt a. M., 1973.
3. Етос і мораль у сучасному світі / Аболіна Т. Г., Ермоленко А. М., Кисельова О. О. та ін. – К. : Вид. ПАРАПАН, 2004. – 200 с.
4. Ritzer G. McDonaldization of Society / G. Ritzer. – Pine Forge Press, 2000.
5. Bauman Zygmunt. Modernity and Holocaust / Bauman Zygmunt. – Ithaca ; N.Y. : Cornell University Press, 1989.
6. Малахов Виктор. Вызов Холокоста и актуальные проблемы современной этики // Виктор Малахов. Уязвимость любви. – К. : ДУХ І ЛІТЕРА, 2005. – 560 с.

Анализируется характер проблемы моральной оценки таких современных типов рациональности, как формальная рациональность, примером которой выступает макдональдизация (Дж. Ритцер), и бюрократическая рациональность, образцом которой является Холокост (З. Бауман). Показано, что нравственные основания этих типов рациональности носят неоднозначный противоречивый характер.

Ключевые слова: моральная оценка, современные типы рациональности, формальная рациональность, бюрократическая рациональность, макдональдизация, Холокост.